

ГОЛОД 1946–1947 рр. В УКРАЇНІ У ВИСВІТЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНИХ ВЧЕНИХ

Тривалий час упродовж існування радянської влади в УРСР про наявність голоду в 1946–1947 рр. в республіці практично не говорили. Пануюча компартія прагнула приховати від широких верств населення один із численних результатів своєї антинародної політики. Внаслідок цього у радянській історіографії практично до періоду перебудови слово «голод» стосовно подій 1946–1947 рр. в Україні не вживалося. У той же час у дослідженнях деяких науковців зустрічалися відомості про тяжкі наслідки повоєнної розрухи у сільському господарстві, які посилилися в результаті посухи 1946 рр. у південних областях республіки. Однак труднощі у розвитку сільського господарства пояснювалися виключно тяжкими наслідками війни і не пов'язувалися із політикою правлячої партії.

У історіографічному плані дослідження вітчизняних науковців з повоєнного голодомору практично не аналізувалися. А такий аналіз дозволив би не тільки визначити стан дослідження даної проблеми, а й накреслити шляхи її подальшого вивчення. Тому метою даної публікації є визначення стану дослідження різних аспектів голоду 1946–1947 рр. в УРСР та перспективних напрямків вивчення цієї теми.

У перших дослідженнях стану сільського господарства у повоєнні роки вчені використовували в основному загальносоюзний матеріал. Вони подавали відомості про аграрну політику держави, врожайність зернових, частково згадуючи про стан справ і в Україні¹. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років розвиток сільського господарства республіки висвітлювали вже й українські вчені². Не дивлячись на те, що у працях того часу прославлялися здобутки партії у сфері аграрної політики з неодмінною розбудовою колгоспів, автори згадували про труднощі у відбудові сільського господарства, пов'язані із посухою 1946 року, що мала місце у провідних сільськогосподарських областях України.

Після початку хрущовської «відлиги» й до періоду перебудови у дослідженнях вітчизняних вчених вже стало більше критичних матеріалів про стан розвитку сільського господарства у повоєнні роки. Таке становище можна було пояснити необхідністю критики культу особи та підведенням наукового підґрунтя під ідею «крутого піднесення» сільського господарства, яка складала один із напрямків внутрішньоекономічної політики правлячої партії у ті роки. Але дослідники продовжували оминати проблему голоду, обмежуючись лише відомостями про згубні наслідки посухи 1946 р. для сільського господарства³.

Виконання програми відбудови і розвитку сільського господарства після закінчення війни, відновлення матеріально-технічної бази села, його громадсько-політичне життя, матеріальне становище, культуру і побут сільських трудівників досліджували І.М.Волков та М.А. Вилцан. Однак вчені уникали говорити про вкрай негативний вплив голоду на становище сільських мешканців⁴.

Власне голод 1946–1947 рр. в Україні потрапив у поле зору вітчизняних дослідників фактично тільки починаючи з років перебудови. Вперше про повоєнний голод згадувалося у колективному дослідженні з історії радянського селянства, яке вийшло друком у 1988 р.⁵

Відносно велика кількість публікацій про голод 1946–1947 рр. побачила світ у 1990 р. Вплив голоду на демографічні втрати народонаселення УРСР у 1940-х роках вивчали А.Л. Перковський та С.І. Пирожков, наголошуючи, що саме голод був однією з причин серйозного деформування трудового потенціалу населення на селі, довоєнну чисельність якого було відновлено лише в 1960 р.⁶

Одними з перших тему повоєнного голоду досліджували І.М. Маковійчук та Ю.Г. Пилявець⁷. Вчені наголошували, що на відміну від офіційної радянської історіографії, яка відображала відбудову як, здебільшого, суцільний, безперервний трудовий ентузіазм селянства, не варто замовчувати наявність голоду, що лютував в Україні в 1946–1947 рр., і муки та поневіряння хліборобів, які віддавали останнє, щоб прогодувати розорену війною країну.

Також можна виділити дослідження І.П. Кожукала, С.В. Кульчицького, М.В. Ковалю, в яких автори прагнули з'ясувати причини та наслідки антиселянської політики правлячого режиму⁸.

У 1991 р. вийшла друком брошура І.О. Воронова та Ю.Г. Пилявця, в якій голод 1946–1947 рр. пов'язувався із прагненням Сталіна та його найближчого оточення продовжити боротьбу із селянством, як носієм приватновласницької ідеології із піднесенням колгоспної власності до рівня загальнонародної, що мало призвести до ліквідації селянства, як основного носія дрібнобуржуазної, «ринкової психології». Серед безпосередніх причин скрутного становища селянства автори називали економічно необґрунтоване перекачування коштів із сільського господарства у промисловість, що позбавляло колгоспи коштів для відтворення, та необґрунтоване підвищення розміру оподаткування колгоспників, коли передові колгоспи були змушені сплачувати податки ще й за відстаючих. Крім того, вчені зупинилися на численних порушеннях закону керівними партійними та радянськими працівниками, які прагнули за будь-яку ціну виконати плани хлібозаготівель, але не дивлячись на все це, змушені були вдатися до фальсифікації виконання державного п'ятирічного плану⁹.

Свідчення очевидців голоду 1946–1947 років на Поділлі було вміщено у збірнику «Голод на Поділлі», який був виданий у 1993 р.¹⁰

У 1990-х роках вийшли друком матеріали кількох наукових конференцій,

учасники яких обговорювали різні аспекти повоєнного голоду, в тому числі й особливості його проявів в різних регіонах республіки, прагнули встановити причини та наслідки голодомору та висвітлити роль сталінського тоталітарного режиму у його створенні¹¹. Особливо варто відзначити першу у світі Міжнародну конференцію на відзначення 50-ї річниці голоду 1946–1947 рр., проведеною 27 травня 1997 року в Києві Інститутом історії України НАНУ та Асоціацією дослідників голодоморів в Україні, учасники якої визнали голод штучним, поклавши відповідальність за його організацію на сталінське керівництво, яке прагнуло у своїх цілях провести масштабну кампанію хлібозаготівель в УРСР.

Крім того, у 1996 р. вперше у світовій історіографії було опубліковано документи та матеріали, що висвітлювали причини, хід та наслідки скоєного через репресивну хлібозаготівельну і податкову політику голодомору¹². Документальні матеріали щодо поширення голодомору у окремих регіонах республіки були опубліковані у другій половині 1990-х років¹³.

У цей період часу з'являються регіональні дослідження голоду 1946–1947 років, автори яких аналізували хлібозаготівельну кампанію повоєнних років та її значення для жахливого ускладнення становища місцевих хліборобів¹⁴.

У другій половині 1990-х років – на початку ХХІ ст. серед вітчизняних науковців поступово поширюється зацікавленість вивченням політичної свідомості та морального стану населення республіки у різні часи. Не минули вони своєю увагою й дослідження настроїв селянства УРСР під час повоєнного голоду. Однією з перших питань настроїв населення та суспільно-політичної атмосфери у повоєнні роки порушувалося О. Зубковою, праці якої були засновані на загальносоюзному матеріалі¹⁵. Частково цієї проблеми торкалися у своїх дослідженнях В. Баран та В. Даниленко¹⁶.

У 2000 р. вийшла друком колективна монографія О.М. Веселової, В.І.Марочка і О.М. Мовчан про голодомори 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 років¹⁷. У розділі стосовно повоєнного голодомору називається приблизна кількість жертв у 1 млн. людей, показано, що цей голод призвів до поширення сирітства, фактів людодства та жорстокості. Крім того, автор вмістив у праці спогади багатьох сучасників голоду 1946–1947 рр., які певною мірою ілюстрували політичні настрої та моральний стан колгоспників.

Ця проблема також певною мірою порушувалася у дослідженні членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні, які наводили численні документи та свідчення очевидців голодоморного жахіття¹⁸. У праці Л.Загоронюк зачіпалися питання, пов'язані з відповідальністю за крадіжки їжі, в тому числі й дітьми та підлітками, 100 тис. з яких були засуджені до різних термінів ув'язнення¹⁹.

Більш детально настрої сільського населення України під час повоєнного голоду розглядалися у роботі В.М. Даниленка²⁰. Аналізуючи їх, автор дійшов

висновку, що систему управління селом, яка відновилася у повоєнний період, селяни розглядали як ворожу не лише своєму життєвому укладу, а й існуванню. Надії сільських жителів, значна частина яких під час війни перебувала у діючій армії, а інші – винесли поневіряння окупаційного режиму, на покращення життя не справдилися, що призводило до поширення пасивного опору радянській владі. Причому усвідомлення своєї безправності у радянській системі посилювалося отриманою під час війни можливістю порівняти рівень життя сільського населення в СРСР та у західних країнах, а оскільки таке порівняння було не на користь радянській системі господарювання, то серед селян поширювалися критичні настрої щодо керівництва, які зростали також через усвідомлення різниці у ставленні влади до українців і росіян.

Морально-психологічний стан та реакцію населення України на голод 1946–1947 рр. досліджував також О. Рабенчук²¹. Автор, поміж іншого, одним з перших зупинився на висвітленні і аналізі пов'язаних з голодом міграційних процесів, узагальненні численних антирадянських висловлювань у середовищі українського населення. Якщо у працях інших вчених було широко представлено каральні заходи влади стосовно ставлення до людей, що за рахунок протиправних дій намагалися вижити у складній ситуації, то О. Рабенчук зупинився на аналізі причин погіршення криміногенної ситуації та мотивації щодо правопорушень, пов'язаних із розкраданням суспільного майна в роки голоду та вбивствами представників влади. Він наголошував, що у 1947 р. на відміну від попереднього голодного року набула поширення така форма спротиву політиці влади на селі, як вбивства голів колгоспів та партійно-радянського активу, якщо останні були занадто заповзятими у виконанні розпоряджень цієї влади. Такий аналіз суттєво доповнює інформацію інших вітчизняних вчених щодо становища місцевого партійного і радянського апарату, значна кількість членів якого була репресована за невиконання плану хлібозаготівель.

Окремі аспекти політичної свідомості українських громадян, пов'язані з проведенням виборчих кампаній в УРСР у 1946–1947 рр. досліджував В. Крупина, який дійшов висновку, що голод впливав на політичні настрої населення під час їх проведення, коли значна кількість питань на передвиборних зібраннях торкалися проблем із постачання хліба²².

Економічні, етнонаціональні та демографічні наслідки голоду 1946–1947 рр. досліджував К.Є. Горбуров, який прийшов до висновку, що коли б не поспішне формування продовольчих та інших ресурсів для забезпечення прискореного скасування карткової системи, реформи цін і грошей, голоду можна було б уникнути, а реформи здійснити роком пізніше. На думку дослідника, голодомор 1946–1947 років призвів не лише до фізичного винищення українців, а й знівечив їх духовну основу, знівельював національну ідею, національну свідомість народу. Крім того, в результаті голоду сільське населення масово переїжджало до міст, що призвело до різкого зменшення трудових ресурсів у колективних селянських господарствах. Це

явище було настільки поширеним, що за даними перепису 1959 р. чисельність сільського населення не досягла рівня напередодні голоду²³.

У монографії К.Є. Горбурова, яка є узагальнюючим дослідженням з проблем голоду 1946–1947 років у південному регіоні УРСР, на основі переважно архівних джерел досліджено причини, трагічний розвиток, економічні, національні та демографічні наслідки голоду. Автор підкреслював штучність голоду, підкреслюючи, що для проведення хлібозаготівель тоталітарний режим створив караюче позасудове законодавство, що давало можливість здійснювати широкомасштабні репресії. Свої висновки він підтверджував значною кількістю опублікованих у якості додатків документів²⁴.

Частково побутові проблеми сільського населення у 1946–1947 рр., пов'язані з серйозним відставанням сільських закладів охорони здоров'я у порівнянні з міськими за рівнем обладнання, досліджувалися у статті В. Мічуди, яка стверджувала, що радянська держава не змогла піднятися до розуміння необхідності піклування про свого годувальника, а сільське господарство було лише інвестиційним донором для інших галузей народного господарства²⁵.

Особливості діяльності репресивно-карального апарату у роки голодомору та протидія йому розкривалися у роботі О.М. Веселової. Авторка зупинилася на ролі УПА у протидії розповсюдженню голодомору на території західноукраїнських областей та ролі повстанців у допомозі мешканцям інших українських регіонів, що потерпали від голоду. Проаналізувавши регіональні особливості поширення голоду, дослідниця, спростувавши твердження про те, що від голоду постраждали лише мешканці центральної, південної та східної України, зробила висновок стосовно поширення голоду і на території західноукраїнських областей, населення яких (особливо Станіславської та Чернівецької), а також Ізмаїльської області страждало також через насильницьку колективізацію та репресії²⁶.

Проблема вивчення морального стану населення України та його впливу на суспільно-політичну активність громадян у повоєнний період привернула останнім часом увагу В.В. Кононенка, який проаналізував вплив політики радянського керівництва на ставлення пересічних громадян до влади та визначив залежність суспільної думки від внутрішньополітичної діяльності уряду²⁷. Автор наголошував, що українське суспільство в повоєнний період було суспільством очікування змін у системі відносин влада – громадянин, а повоєнний голод перетворив велику частину селян на жебраків та штовхав окремих з них до силового протистояння політиці партії.

Загалом вітчизняні вчені сходяться на думці, що трагедія голодомору 1946–1947 рр. була менш масштабною, аніж у 1932–1933 рр. У той же час деякими дослідниками відзначається, що від повоєнного голоду у порівнянні з голодомором початку 1930-х років більше постраждало населення українських міст. Завдяки зусиллям, у першу чергу українських вчених, було доведено штучність голодомору, створеного за активної участі радянського репресивно-карального апарату.

Докладно вивчено методи діяльності каральних органів з поширення голоду в Україні та роль у цій справі провідних партійних діячів.

У дослідженнях останніх років вчені почали висвітлювали настрої населення тогочасної України, його реакцію на проведення масштабної хлібозаготівельної політики та ставлення до радянського керівництва загалом. У той же час практично відсутні праці, у яких аналізувалися б політичні настрої та моральний стан представників каральних органів та партійного і радянського апарату, які безпосередньо були причетними до смерті величезної кількості співвітчизників. Аналіз та визначення рівня їх політичної свідомості та спрямування суспільно-політичних настроїв дозволив би детальніше висвітлити механізм здійснення масштабних репресій та роль кадрової політики партії у цій справі. Оскільки у голодній смерті майже мільйону мешканців України була винною не тільки верхівка партійного та радянського апарату, а й безпосередні виконавці, які втілювали її політику у життя, сумлінно виконуючи явно злочинні накази та розпорядження. Саме механізм забезпечення виконання злочинних наказів правлячої верхівки на місцях в умовах тоталітарного режиму має стати предметом спеціальних історичних досліджень, актуальність яких визначається нагальною необхідністю деполітизації правоохоронних структур та унеможливлення їх участі у каральних акціях проти власного народу.

У перспективних історичних дослідженнях з теми голоду 1946–1947 років також варто було б докладніше зупинитися на вивченні його перебігу на регіональному рівні із залученням матеріалів регіональних архівів та спогадів очевидців трагедії.

¹ Див.: Демидов С.Ф. Развитие сельского хозяйства в послевоенное пятилетие. – М., 1946;

Кошелев Ф. Послевоенный пятилетний план и пути его досрочного выполнения. – М., 1949.

² Каневський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К., 1947; Окладной Т.М. Борьба трудящихся Харьковщины в послевоенную сталинскую пятилетку. – Харьков, 1948.

³ Див.: Бачинский А.Д. В семье советской: Социалистическое строительство в приднестровских землях Украинской ССР. – К.: Одесса, 1984; Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962; Його ж: Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.). – К., 1958; Його ж: Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К., 1960. – 39 с.; Його ж: Розвиток народного господарства і розквіт культури західних областей України. – К., 1969; Талан Є.П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951–1958 рр.). – К., 1966; Юрчук В.И., Кожукало И.П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.). – К., 1986; Юрчук В. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1949–1952 рр.). – К., 1965.

⁴ Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы: Колхозы СССР в 1946–1950 гг. – М., 1972; Вылцан М.А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945–1958). – М., 1976.

⁵ История советского крестьянства. – М., 1988. – Т. 4. – С. 183.

⁶ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у

40-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–25.

⁷ *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 14–32.

⁸ *Кожукало І.П.* 1946–1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 260–270; *Кульчицький С.В.* Новітня історія України // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 11–20; *Коваль М.В.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства 1945–1955 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С. 80–87.

⁹ *Воронов І.О., Пилявець Ю.Г.* Голод 1946–1947 рр. – К., 1991.

¹⁰ Див.: Голод на Поділлі. Книга свідчень. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська друкарня, 1993.

¹¹ Див.: Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні // Матеріали наукової конференції. – Чернівці, 1994; Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 1994; Третій міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996; Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. 27 травня 1997. Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1998.

¹² Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – 376 с.

¹³ Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і документи. – Полтава, 1996; Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини: Матеріали та документи. – Миколаїв, 1997.

¹⁴ Див.: *Шульга І.Г.* Людомор на Поділлі. – К., 1993; Ї ж: Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993; *Шкварець В.П., Мельник М.Ф.* Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії. – Миколаїв, 1994; *Гальчак С.* «Білі плями» скорботи (Причини голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 років на Поділлі). – Вінниця, 1999.

¹⁵ *Зубкова Е.Ю.* Общественная атмосфера после войны // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 4–16; Ї ж: Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 1999. – С. 111–120.

¹⁶ *Баран В.К.* Україна: новітня історія: 1945–1991 рр. – Львів, 2003; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.). – К., 1999.

¹⁷ *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: Злочини проти народу. – К., 2000.

¹⁸ Голодомори в підрадянській Україні / Ред.: *О.М. Веселова та ін.* – К.; Львів; Нью-Йорк, 2003.

¹⁹ *Загоронюк Л.* Голодомор 1946–1947 рр.: «конфіденційно», «таємно», «цілком таємно» // Військо України. – 2003. – № 3–4. – С. 36–37.

²⁰ *Даниленко В.* Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 3–16.

²¹ *Рабенчук О.* Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 368–384; *Його ж:* Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 87–100.

²² *Крутина В.* Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 рр. та політичні настрої населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 365.

²³ *Горбуров К.Є.* Економічні, етнонаціональні та демографічні наслідки голоду 1946–1947 років // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 358–360.

²⁴ *Горбуров К.Є.* Голод 1946–1947 років на території півдня УРСР. – Миколаїв, 2006. – 279 с.

²⁵ *Мічуда В.* Рівень задоволення побутових потреб мешканців села у повоєнні роки (1945–1955 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. – Вип. 18. – Тернопіль, 2006. – С. 280–286.

²⁶ *Веселова О.М.* Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 98–124.

²⁷ Кононенко В.В. Оцінка голоду 1946–1947 рр. населенням Поділля // Наукові записки інницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2000. – С. 178–182; *Його ж*: Антирадянські виступи на території Вінницької області в перші післявоєнні роки (1945–1947 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2001. – С. 127–130; *Його ж*: Суспільна свідомість громадян України після Великої Вітчизняної війни // Поділля у контексті української історії. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. – С. 285–291; *Його ж*: Проведення грошової реформи 1947 р. на Вінниччині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2002. – С. 152–155; *Його ж*: Настрої населення Вінниччини у перші післявоєнні роки (1945–1950 рр.) // Вінниччина: історія та сучасність. Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина очима молодих істориків». – Вінниця, 2002. – С. 86–92; *Його ж*: В.В. Настрої населення України в умовах повоєнної декларативної радянської демократії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. VI. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003. – С. 75–80; *Його ж*: Вплив на настрої населення України повоєнної цінової політики в СРСР (1945–1953 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / Збірник наукових праць. Вип. 1. – Вінниця: ВДПУ, 2003. – С. 24–25; *Його ж*: Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення УРСР у повоєнний період // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. VII. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2004. – С. 67–71.